

INHOUDSOPGAVE

DE GESCHIEDENIS VAN DE BOUW.....	2
DE PATROONHEILIGE: NORBERTUS (ca. 1080-1134)	3
DE NEOGOTISCHE ARCHITECTUUR.....	4
Het exterieur	4
De toren.....	4
De klokken	4
Het interieur	5
DE BINNENINRICHTING	6
Het koor	6
De zijkapellen	9
De kapel van het Heilig Hart van Jezus.....	9
De kapel van O.-L.-Vrouw van Altijddurende Bijstand	11
Het overige kerkmeubilair	12
De preekstoel	12
De biechtstoelen	12
De wand- en vloerdecoraties	13
De glasramen.....	14
Beelden en schilderijen	17
Tot slot: feestelijke orgelklanken	18
BIBLIOGRAFIE	20
COLOFON.....	20

DE GESCHIEDENIS VAN DE BOUW

Zurenborg en de ontstaansgeschiedenis van de Sint-Norbertuskerk

De Herentalse vaart zorgt in de 16^{de} eeuw voor de bediening van zuiver water aan de talrijke Antwerpse brouwerijen. Ze kabbelt nu onder de Plantin en Moretuslei voort, maar bevoeide destijds de gronden tussen de huidige spoorlijn en de Brialmont-verdedigingsgordel. Aan deze verzuurde gronden dankt de buurt mogelijk haar naam. Het toponiem Suerenborch kan echter ook ontleend zijn aan de familie van Suers die hier in de 14^{de} eeuw een hoeve bewoont met dezelfde naam. Het omsloten gebied komt later in handen van verschillende eigenaars gekend onder de gemeenschappelijke naam: de 'Heren van Zurenborg'.

In 1837 verwerft de familie J.J.R. Osy het hele gebied. Dochter Isabelle huwt met John Cogels; zij laten hier in 1881 bouwpercelen aanleggen door hun '**Compagnie de l'Est**' op een domein van 46 ha. Daarnaast sticht de Stad de '**Société Anonyme pour la construction de maisons bourgeoises**' (de **Société**). Beide maatschappijen fusioneren in 1894. De bewoning komt snel op gang en de Société laat in 1883 aan de nieuw aangelegde Dageraadplaats een **kapel** bouwen (ter hoogte van het huidige huisnummer 6) en zes huizen.

Voor de bediening van de kapel wordt E.H. Karel Van Aerden uit de St.-Antoniusparochie aangezocht. Als vurig vereerder van **O.-L.-Vrouw van Altijddurende Bijstand**, sticht hij nog in datzelfde jaar de gelijknamige Broederschap, wat nog jaarlijks herdacht wordt met een driedaagse plechtigheid (triduüm) op de eerste zondag van de vasten. De kapel wordt eveneens met diezelfde titel bedacht en het jaar nadien brengt hij vanuit Rome een reproductie van de icoon van O.-L.-Vrouw van Altijddurende Bijstand mee om in de kapel op te stellen.

Naar het voorbeeld van drie aangrenzende parochies, St.-Willibrordus in de Kerkstraat, St.-Willibrordus in Berchem en St.-Jozef aan het Stadspark, willen de omwonenden voor deze kapel ook parochierechten. Aartsbisschop Goossens verleent ze in 1886 onder de bescherming van St.-Norbertus, de heilige die in 1124 stichter was van de eerste premonstratenzer- of norbertijnenabdij in de Lage Landen, de Antwerpse St.-Michielsabdij.

Wanneer rond de eeuwwisseling de kapel te klein wordt schenkt de '**Société**' de grond voor de nieuwe kerk. Parochiaan architect Ernest Dieltiens maakt een ontwerp voor een koepelkerk, maar dit grootse plan wordt door de Stad al snel verworpen. De architect levert een nieuw plan af, ditmaal voor een laat-neogotische kerk, met kenmerken van zowel de Franse gotiek als van de Scheldegotiek. De aanbesteding op 20 september 1901 gebeurt bij de Zurenborgse firma Louis Jansen-Van Der Veken. Om de bouw van het grotere godshuis mogelijk te maken, moet de kapel wijken. De diensten gaan voorlopig door in een pand in de onmiddellijke omgeving. Een half jaar later, op 15 mei 1902 wijdt Kardinaal Goossens, aartsbisschop van Mechelen-Brussel de hoeksteen in en twee-en-een half jaar later, op 29 september **1904**, kan hij de kerk komen inwijden. Merkwaardig genoeg heeft de gevel van de kapel – het torentje inclusief – het overleefd want later heropgebouwd op de binnenplaats van de Société aan de Grote Hondstraat 44!



DE PATROONHEILIGE: NORBERTUS (ca. 1080-1134)

Vooraleer de heilige Norbertus zijn plaats zou krijgen als patroonheilige van een Antwerpse kerk, naast de missionarissen Amandus, Eligius en Willibrordus, zou er nog veel water door de Schelde vloeien en door de Herentalse vaart, het kanaal dat sinds de 16^{de} eeuw de levensader van deze Oost-Antwerpse buurt was.

Historisch is er een zekere logica om eerst laat in de 19^{de} eeuw een kerk met de naam Norbertus te vereren: de drie voornoemde heiligen missionareren Antwerpen in de 7^{de} en 8^{ste} eeuw. Norbertus verschijnt pas 4 eeuwen later ten tonele in Antwerpen (zie verder). Eligius geniet reeds sinds de 9^{de} eeuw de eer dat een kerk in Antwerpen zijn naam draagt, Willibrordus volgt waarschijnlijk kort nadien met een kerk 'buiten de muren', terwijl hun tijdgenoot Amandus pas in de 19^{de} eeuw, Antwerpen een kerk met zijn naam mag vereren. Tot ca. 1800 kon Norbertus geen kerknaam krijgen gezien de kloosterkerk van zijn norbertijnen naar St.-Michiel genoemd was. Eerst sinds de abdij in de Franse en Nederlandse periode volledig vernietigd werd, lag in Antwerpen de weg open voor de kerknaam 'Norbertus'.

Norbertus van Xanten, ook Norbertus van Gennep genoemd (Gennep ca. 1080 - Maagdenburg 1134), wordt in 1124 door de bisschop van Kamerijk (het Franse Cambrai) naar Antwerpen gezonden om de ketterij van het tanchelisme te bestrijden. Om de kerkelijke discipline te versterken vormt hij het bestaande seculiere kapittel van de St.-Michielskerk om tot de norbertijngemeenschap van de Sint-Michielsabdij (tussen de Schelde/St.-Michielskaai en de Kloosterstraat) en legt zo de basis voor het nieuwe kapittel van de huidige O.-L.-Vrouwekathedraal.

Zijn feestdag is 6 juni. Hij is de patroon van de Norbertijnen, van Boemen, Tsjechië, Praag en haast vanzelfsprekend van Maagdenburg waar hij in 1124 benoemd werd tot aartsbisschop. Als patroonheilige van de vroedvrouwen wordt hij ook aangeroepen voor een voorspoedige bevaling. Maar zijn prominente rol in de oprichting van het kapittel van de O.-L.-Vrouwekerk en van de premonstratenzer Sint-Michielsabdij in Antwerpen bezorgden hem naast Maria ook het patroonschap van de Scheldestad.

De patroonheilige van de kerk staat de parochianen op te wachten naast het westelijke hoofdportaal. Het kwaliteitsvolle eikenhouten beeld van de hand van Desiderius Duwaerts (1850-1901) uit 1883 stond oorspronkelijk - wit geschilderd - tot ca. 1975 tegen de penant van het hoofdportaal waar het omwille van vandalisme vervangen is door een replica in groengrijs getint kunsthars. De heilige draagt zijn traditionele attributen: als overwinnaar van de ketterij vertrappt hij de ketter Tanchelm, terwijl hij als verdediger van het Sacrament *ex opere operato*, de monstrans met de geconsacreerde Hostie vasthoudt. Zijn aartsbisschoppelijke staf - hoezeer die ook bijdraagt tot het triomferend gebaar van Norbertus - is echter anachronistisch vermits hij pas na zijn verblijf in Antwerpen tot aartsbisschop van Maagdenburg is benoemd.



DE NEOGOTISCHE ARCHITECTUUR

Het exterieur

Deze neogotische kerk is opgetrokken in grijsrode klamp- en papesteen met afwisselend gebruik van natuursteenelementen bestaande uit encrinietkalksteen, type Euville, en blauwe hardsteen voor de plinten.

Het **hoofdportaal** met twee deuren en zijdelingse zuilen, waarboven zich een reuze roosvenster bevindt en een valse wandelgalerij, wordt gevat tussen de grote en de kleine toren.

De toren

De vierkante 50 m hoge toren, op de hoek van de westgevel en de noordelijke zijgevel, bestaat uit vier verdiepingen en een ingesnoerde naaldspits met vier dakkapellen. Op de hoek van de westgevel en de zuidelijke gevel staat een kleine ronde toren, eveneens met dakkapellen op de (ronde) spits.



De klokken

Een half jaar na de ingebruikname van de kerk worden op 8 september 1904 de twee klokken gewijd die door de firma Van Aerschot uit Leuven gegoten werden. De grootste klok van drie ton kreeg de naam *Eduardus* naar de schenkster Mevr. Edouard Heirman, bestuurder bij de 'Société'. De kleine klok van 1360 kg werd geschonken door de familie Agie de Selsaeten. Een derde klok waarvan de naam en het gewicht niet meer bekend zijn, wordt kort nadien geschonken door Albert Peeters, lid van de kerk-fabriek.

Wanneer de drie klokken in WO II, in de winter van 1943-'44, door de bezetter worden weggehaald voor de oorlogsindustrie wordt grote schade aan het binnenwerk van de toren aangericht. Na de oorlog leent het bisdom Namen een klok uit, maar de facto werd het een schenking. Ze staat nu opgesteld in de H. Hartkapel. Het opschrift is een deel van vers 7 uit psalm 54 *Averte Mala*, (de Heer) die het kwaad keert (tegen mijn kwellers).

In 1951, wijdt mgr. De Smedt, toen hulpbisschop van Mechelen, drie nieuwe klokken die gegoten werden bij Georges Slegers te Tellin (Luxemburg, B.).

Het interieur

Het grondplan van de kerk is opvallend: de typische gotische kruisvorm is grotendeels verlaten en de algemene vorm is eerder basilicaal. Dat de transeptarmen een breedte hebben gelijk aan deze van het middenschip is niet bijzonder, maar merkwaardig is wel dat de globale lengte van de transeptarmen gelijk is aan de volledige breedte van het middenschip en de zijbeuken samen.

Toevallig, omwille van haar ligging aan het plein, is deze kerk, zoals de kerken uit de gotische tijd oost-west georiënteerd. Ze heeft 3 beuken, samen 24m breed, een totale lengte van 65m en is tot de nok van de middenbeuk 26m hoog.

De kerk heeft een tweeledige basilicale **opstand**. Het koor van drie traveeën is op orthogonale (loodrecht op elkaar staande) basis afgesloten. De ronde arduinen pilaren met polygonale (veelhoekige) sokkels en kapitelen dragen de spitsboogarcaden, van elkaar gescheiden door lichte bunderpijlers, die tegen de pilaren aanleunen.



Opmerkelijk voor deze neogotische kerk is de **helderheid**. De oorspronkelijk veelkleurige neogotische sierschildering van de kerk wordt in 1974 wel grotendeels wit overschilderd. Bij het herschilderen van de kerk in 2003 wordt deze ingreep ook bevestigd. Hoewel het neogotische karakter hierdoor deels tenietgedaan is, behoudt de kerk toch haar homogeen karakter. De gewonnen helderheid laat de muurschilderingen in de middenbeuk en het hoogkoor en de kunstwerken nu volop tot hun recht komen. Dit geldt in het bijzonder ook voor de fijne eikenhouten lambriseringen die de muren van de zij- en dwarsbeuken bedekken en waarin de biechtstoelen, het noordelijke kerkportaal, meerdere beelden en de kruisweg geïntegreerd zijn.



DE BINNENINRICHTING

Het koor

Het **hoogaltaar** (1904) opgetrokken in witte steen van Savonnière is fraai werk van de Antwerpse beeldhouwer Jan Gerrits (1844-1922) naar een ontwerp van bouwmeester Ernest Dieltiens. Ook het Sint-Norbertusbeeld boven het altaar is van zijn hand.

De **beide taferelen** beelden het verhaal uit van de heilige Norbertus te Antwerpen.

Op het linker luisteren de burgers van Antwerpen naar zijn prediking over het Heilig Sacrament dat in de monstrans op het achterplan uitgestald staat. Op de achtergrond suggereert een zeil(schip) de haven.

Op het rechter tafereel brengt Norbertus het H. Sacrament in de (cilinder)monstrans in processie rond de pas opgerichte Sint-Michielsabdij. Die is op de achtergrond - anachronistisch – herkenbaar aan het silhouet van de in 1505 heropgebouwde toren van de abdijkerk met haar peervormige bekroning. Norbertus wordt vergezeld door zijn volgelingen norbertijnen, aan zijn rechterzijde meer bepaald door de eerste abt van de abdij, Waltman(us), met kromstaf. In de rechterbenedenhoek kijkt de overwonnen, vertrapte ketter Tanchelm op naar deze triomfantelijke Heilig Sacramentsprocessie. Zijn vijandigheid tegenover het katholiek geloof wordt benadrukt door de slang van het kwaad die hij vasthoudt.



Het altaar werd **geschonken** door **Bathilde de Wael** (1829-1908), **weduwe van Edmond Le Grelle** (Antwerpen, 1805 - Wilrijk, 1876). Haar echtgenoot, sinds 1826 erfgenaam van de adellijke status, was kapitein-commandant van de Burgerwacht te paard in Antwerpen. Hij was de broer van Gérard Le Grelle, de vroegere katholieke burgemeester van Antwerpen (1831-1848). Als tweevoudig weduwnaar was hij in 1867 voor de derde maal in het huwelijksbootje getreden.

Bathilde de Wael stamt eveneens uit een adellijke familie en was de zus van de liberale burgemeester Léopold (1872-1892). Uit hun huwelijk sprongen twee dochters, die amper of niet de leeftijd van 20 jaar bereikten: Lydia Le Grelle (1868-1887) en Alice Le Grelle (1871-1887). Met dit voornaamste kunstwerk van de parochie wil de opdrachtgeefster het ganse gezin (en dus ook deze uitstervende tak van de Le Grelles) in herinnering houden. De heiligen op de **hoeken van het retabel** zijn dan ook de respectieve patroonheiligen van de vier gezinsleden, telkens aangegeven met hun initiaal, voorafgegaan door de 'S' van 'sanctus'. De beide gerenommeerde ouders worden geëerd vooraan op de ereplaats, de beide jong gestorven dochters nemen de meer bescheiden plaatsen aan de zijkanten in.

Van links naar rechts:

De doopnaam 'Alice' is in dit geval afgeleid **Adelheid** van Vilich (Geldern, ca. 960 - Keulen, 1015), die in haar klooster Vilich (bij Bonn) de strengere benedictijnse regel invoerde, gesymboliseerd door haar vast attribuut, een boek. Nadien werd ze abdis van Sankta Maria im Kapitol te Keulen.

De heilige **Edmondus** (1170-1240), aartsbisschop van Canterbury, maar verbannen door de Engelse koning naar Frankrijk, waar hij intrad bij de cisterciënzers. [de afgebroken kromstaf steekt - voorlopig? – in zijn linkerhand]

Dit beeld zijdelings op het hoofdaltaar zal niet de enige manier blijven waarop de naam van Edmondus Le Grelle in de herinnering bleef. Het schooltje dat vanaf zijn begin in de Korte Altaarstraat in 1906 onder de naam 'Sint-Norbertusgesticht' bedoeld is als afdeling van het gelijknamige college op de Amerikalei, krijgt amper ongeveer een jaar later van Weduwe Le Grelle – een jaar voor haar overlijden - 5 aanpalende eigendommen. Sindsdien droeg de school de naam 'Sint-Edmondusgesticht' en leidt vanaf dan een zelfstandig bestaan. (Ofschoon gestaag uitgegroeid tot het 'Sint-Edmonduscollege met een 'moderne humaniora' houdt de school echter in 1988 op te bestaan.)

De heilige **Bathildis**, geboren als Angelsaksische slavin, wordt de echtgenote van Chlodewijk II. Als diens weduwe is ze een tijdje regentes, vandaar de scepter in haar hand. Zij sticht o.m. het vrouwenklooster Chelles (bij Parijs), waar zij tot haar dood in 680 abdis is, vandaar haar attribuut: een kerkmodel.

Uiterst rechts, de heilige **Lydia** (1^{ste} eeuw), de gastvrije purperverkoopster van Filippi, die gefascineerd door de prediking van de apostel Paulus, zich door hem liet dopen (en zo de eerste christen Europeaan werd) (*Handelingen van de Apostelen* 16:14). Het boekje in haar armen geeft haar leergierigheid te kennen inzake de christelijke leer. Het andere attribuut in haar linkerhand blijft voorlopig een raadsel.

Tussen de medaillonvoorstellingen van de vier evangelisten op de **predella** staan twee engelen in gebed op de vergulde tabernakeldeurtjes. De tekst op de predella brengt hulde aan Christus, aanwezig in het sacrament van de Eucharistie: 'O sacrum convivium in quo Christus sumitur' (O heilig feestmaal waarin Christus genuttigd wordt), terwijl het opschrift boven het tabernakel 'Consummatum est' (het is volbracht), op zijn eigenlijke liefdesoffer wijst.

De hoge **ramen** van het koor zijn in 1903 vervaardigd door de befaamde Brusselse firma "Jules-Adrien Capronnier et François-Ambroise Comere". Centraal staat Christus Koning (foto), geflankeerd door de twee belangrijkste apostelen Petrus en Paulus. De overige zes glas-in-loodramen van het hoogkoor zijn kleurrijk maar eerder ornamenteel (1904).



Vanuit de noorderdwarsbeuk, over het hoogkoor tot de zuiderdwarsbeuk krijgt de bezoeker een serie **10 wand-schilderingen** te zien (foto), een opvallend werk van kunstschilder Jos Ratinckx (1860-1937), de toenmalige directeur van de Berchemse Kunstacademie. De begeleidende teksten in gouden letters vangen aan met de gelovige aanbeveling 'Ecce Deus salvator meus (Ziehier God, mijn redder - Jes. 12:2), en eindigen met zijn toevlucht te zoeken bij Maria "sub tuum praesidium" (onder uw hoede [vluchten wij]), aldus de gelijknamige hymne tot Maria, die teruggaat tot het midden van de 3^{de} eeuw).



Centraal staat de H. Drievuldigheid omgeven door - iconografisch rechts - personages van de 'eindtijd' (de tijd na Christus) en - iconografisch links - evenzoveel figuren uit de tijd vóór Christus: het Oude Testament. Geïnspireerd door Christus, staan 'rechts' de vier evangelisten, Johannes, Lucas, Marcus en Matteus, alsook de vier westerse kerkvaders Gregorius, Augustinus, Hiëronimus en Ambrosius en aan de rechterkant de vier zgn. grote profeten uit het Oude Testament: Ezechiël, Jesaja, Jeremias en Daniël, alsook Noë, Aaron, Josue en David. In gouden letters wordt bovenaan de lof gezongen van de

Goddelijke Drie-eenheid: “Benedicamus Patrem et Filium cum Sancto Spiritu, laudemus et superexaltamus eum in saecula”. (Dit vers sluit het eerste onderdeel af van de dankzegging na de mis door de priester, een gebed dat door paus Leo XIII in 1884 wordt gestimuleerd door er een aflaat aan te verbinden. De tekst is een parafrase op het lied van de Drie Jongelingen (in de leeuwenkuil), zoals beschreven in *Daniël* 3: 52-88).

Aan elk uiteinde van het **koorgestoelte** dragen leeuwen met machtige koppen de wapenschilden van de stad Antwerpen, het hertogdom Brabant, waartoe Antwerpen in het Ancien Régime behoorde, van paus Pius X onder wiens pontificaat (1903-1914) de kerk gebouwd werd en van kardinaal Goossens, aartsbisschop van Mechelen (1884-1906), die zowel in 1902 de eerste steen heeft gelegd én in 1904 de kerk inwijdde.



De koperen luchters en kandelaars

De zes koperen kandelaars bij het hoogaltaar en de luchters op het hoogkoor zijn heerlijke kunstwerken van de befaamde Antwerpse kunstsmiden, resp. W.H. Haan (1877-1967) en Jos Junes (Antwerpen 1871-1934). De muurluchters vertonen een opmerkelijk gemeenschappelijk kenmerk: bij elk is een draak verwerkt. Dit lijkt een imitatie van de middeleeuwse *Spielerei* om uiteinden om te zetten in dierenkoppen en -poten. Het ligt voor de hand dat menig gids zich laat verleiden om er een verband in te zien met de aanpalende Draakstraat en Draakplaats; daarvoor is deze speelsheid niet uniek genoeg.



De zijkapellen

De zijaltaren van het Heilig-Hart in de noorderdwarsbeuk, iconografisch rechts van het hoofdaltaar, en van O.-L.-Vrouw-van Altijddurende Bijstand, in de zuiderdwarsbeuk, beide geplaatst in 1904, zijn eveneens door bouwmeester Ernest Dieltiens ontworpen maar zijn gebeeldhouwd door de Antwerpenaar V. Mutsaers en door de gebroeders Van Beylen uit Borgerhout.

Op de witstenen altaartafels die vooraan versierd zijn met zuiltjes in onyx en met vergulde voetstukken en kapitelen, prijken sierlijke eikenhouten **retabels**, geschilderd in 1904 door Jan Baptist Anthony (1854-1930), die eerder ook voor de Kathedraal enkele uitmuntende retabelluiken in dezelfde neogotische stijl schilderde. Beide bevatten twee taferelen die betrekking hebben op het leven van Jezus.

De kapel van het Heilig Hart van Jezus



Op het **Heilig-Hartaltaar** staat Jezus' onstuitbare liefdeskracht centraal: gesymboliseerd door het zgn. Heilig Hart. Het Heilig-Hartbeeld met de aanroeping "Cor Jesu miserere nobis" (Hart van Jezus, ontferm U over ons) wordt geflankeerd door twee evangelietaferelen. Enerzijds wordt het aanbod van Jezus' liefde uitgebeeld, anderzijds de respons van mensen die door Zijn hartelijke liefde getroffen worden.



Links brengt *De vermenigvuldiging van de broden* (o.a. Lc. 9:10-17) Jezus' liefde voor zijn volk in beeld. Hij gaat niet in op de aansporing van de apostelen om de menigte naar de dorpen te zenden om voedsel te halen, integendeel geeft Hij de apostelen de opdracht om de mensen te voeden.

Rechts wast de bekeerde prostitué Maria Magdalena eerbiedig Jezus' voeten met kostbare balsem. Jezus' gastheer, Simon de farizeeër, is echter verontwaardigd dat Jezus zich dit gebaar van de publieke zondares laat welgevallen (Lc. 7:36-50).

De vergulde inscripties op de witmarmeren predellabasis vormen de passende onderschriften van de drie respectieve taferelen en verduidelijken: "Ego sum panis vivus" (Ik ben het levende brood - Joh. 6:51), "Venite ad me omnes qui onerati estis" (Komt tot mij jullie die belast zijn" (Mt. 11:28) en "Remittuntur tibi peccata" (Uw zonden zullen vergeven worden - Lc. 7:48). Op de Eucharistie alluderen ook de in goudverf aangebrachte gestileerde korenaren op de predella.

Het onderwerp van het **glasraam** in deze kapel, *De kroning van de heilige Lodewijk IX van Frankrijk*, (Jules Dobbelaere, 1909) houdt (slechts) verband met de schenker: Louis Luyckx (en zijn echtgenote Marie)Thérèse Brouwers).

Het glasraam in de noorderdwarsbeuk, eveneens van de Brugse glazenier Jules Dobbelaere (1912) houdt thematisch verband met de aanpalende H. Hartkapel. Het hart, symbool van de liefde.

Centraal in het **roosvenster** troont **Christus Koning** met zijn bloedrode Hart in een mandorla op de borst. Hij spreidt de armen en opent de handen om iedereen tot zich te laten komen. Hij wordt omringd door engelen. Jezus' liefde staat nogmaals tweemaal met een (eucharistisch) symbool afgebeeld: de pelikaan die zich offert voor zijn jongen (onderaan) en het Lam Gods met het zegekruis (boven). Twee engelen die Jezus flankeren tonen de hostie en de kelk, terwijl de twee overige engelen daaronder pasiewerkuigen dragen.

Op de beide **lancetramen** eronder staan **scènes uit het leven van Jezus**. We lezen de 4 banen, van links naar rechts, telkens van onder naar boven.

Eerste baan:

- 1) (onder) De twaalfjarige Jezus predikt in de tempel. De liefde voor God gaat vóór op de menselijke en familiale.
- 2) (boven) 'Laat de kinderen tot Mij komen' (Mt.19:14). Jezus als de kindervriend.

Tweede baan:

- 3) (onder) Jezus geneest een blinde. Meelijdende liefde.
- 4) (boven) Jezus wordt door Petrus verloochend. Desondanks vertrouwt Jezus hem als herder van de Kerk zijn zending toe.

Dit lancetraam wordt bekroond door een vierpas met daarin *Jezus, de Goede Herder*.

Derde baan:

- 5) (onder) het *Laatste Avondmaal*: de instelling van de Eucharistie.
- 6) (boven) *De lanssteek*: Jezus geeft zijn bloed.

Vierde baan:

- 7) De neerdaling ter helle (van Jezus) verbeeldt hier de verlossing van de zieken uit het vagevuur als genade van de Eucharistie: Reden waarom men missen bestelt ter intentie van overledenen.
- 8) Jezus verschijnt met zijn heilig hart aan de heilige Margareta Maria Alacoque (1647-1690). Geestelijke liefde overstijgt de tijd.

Dit lancetraam wordt bekroond door een vierpas waarin Jezus zich als hogepriester toont in de Eucharistie en zelf de mis opdraagt.

In de onderste zone van elk lancetraam prijken twee **bustes van een heilige**: Lodewijk en Carolus Borromeus (1^{ste} lancet). St.-Eduardus en Alfonsus (2^{de} lancet), St.-Ernestus en Joris (3^{de} lancet) en Johannes de Doper en St.-Albertus. Waarschijnlijk gaat het om de naamheiligen van (familieleden van) de schenkers.

In de H.-Hartkapel hangt een anonieme replica van **Jezus op het stro**, het epitaafschilderij dat Pieter Paul Rubens in 1618 schilderde voor Jan Michiels en Maria Maes in de O.-L.-Vrouwekathedraal (kopie in de hal aldaar ter vervanging van het origineel in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten).



De kapel van O.-L.-Vrouw van Altijddurende Bijstand

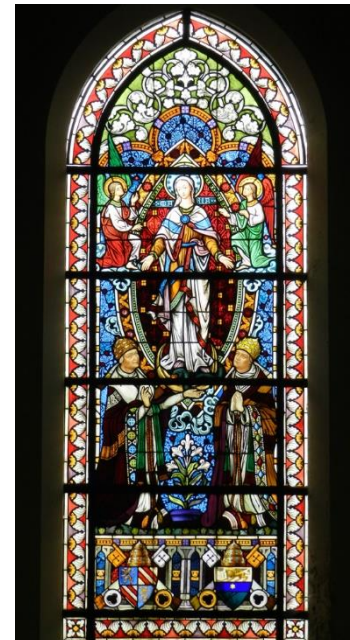
Midden op het **O.-L.-Vrouwaltaar** staat de **icoon van O.-L.-Vrouw van Altijddurende Bijstand**, een reproductie van de icoon uit de San Alfonsokerk in Rome. Deze icoon ligt mede aan de basis van de eerste Sint-Norbertuskapel op deze plaats (zie geschiedenis). De tekst is een typische aanroeping van Maria *‘Gij, moeder van genade, help uw zonen die u aanroepen’*. De taferelen op de beide retabelluiken omkaderen deze aanroeping. Zowel bij *De Boodschap* als bij *De bruiloft van Kana* vervult Maria een bemiddelende rol in de heilsgeschiedenis, hetzij door haar ja-woord om moeder van Jezus te worden (Lc. 1:26-38), hetzij dat zij Jezus attent maakt op de nood van de mensen: “ze hebben geen wijn meer” (Joh. 2:3).



Op de **predella** flankeren acht Mariasymbolen het Mariamonogram; van links naar rechts: Poort van de Hemel (Gen. 28:7), Ster der Zee, Ivoren Toren (Hoogl. 7:4) of Toren van David (Hoogl. 4:4), Mystieke Roos; (Mariamonogram), Lelie tussen de doornen (Hoogl. 2:2), Kostbare Vaas (van de H. Geest); Zetel van Wijsheid; Spiegel zonder vlek (Wijsh. 7:26) of Eerbiedwaardig Vat. De monstrans die de hostie omvat, een attribuut van Norbertus, de patroonheilige van de kerk, staat hier symbool voor Maria die Jezus in haar schoot droeg.

De kroon van het witplaasteren **Mariabeeld** van de hand van de Antwerpse kunstenaar Charles Proost maakt duidelijk dat Maria zuiver van hart is *Ik ben de Onbevleete Ontvangenis*.

Op het **glasraam** van Jules Dobbelaere uit 1906 staat Onze-Lieve-Vrouw van Lourdes met een uitnodigend gebaar tussen twee engelen in een grootse mandorla volledig gevuld met gestileerde lelies. Onderaan wordt ze vergezeld door twee pausen: links Pius IX die het dogma van de onbevleete ontvangenis van Maria afkondigde en Pius X onder wiens pontificaat (1903-1914) de St.-Norbertuskerk gebouwd werd.



Het overige kerkmeubilair

De preekstoel

De functie van de eikenhouten preekstoel, een werk van Jan Gerrits uit 1904, wordt op de kuip geïllustreerd met vijf taferelen uit het Nieuwe Testament, van oost naar west: *Jezus die te gast is bij Martha en Maria*, onderricht Maria (Lc. 10:38-42), *Jezus predikt de parabel van de zaaier* (Mt. 13:1-23), *Jezus predikt de Bergrede* (Mt. 5:1-12), *De wonderbare visvangst* (Lc. 5:1-11) (foto) en *Jezus in gesprek met de Samaritaanse*: de vrouw bij de waterput aan wie Hij zich openbaart als het Levende Water (Joh. 4:5-42). De panelen worden van elkaar gescheiden door figuren op zuiltjes, met o.m. de heiligen Benedictus en Franciscus Xaverius.



De biechtstoelen

De vier biechtstoelen, die volledig geïntegreerd zijn in de eikenhouten wandbekleding, zijn van de hand van de gebroeders Van Beylen, naar een ontwerp van architect Dieltiens. Naast de centrale deurtjes staan telkens beeldhouwde Bijbelse figuren die iconografisch verwijzen naar de zonde, biecht en vergeving. Boven de houten **lambrisering** wisselen kantelen en torentjes elkaar af naar analogie met de torentjes van de 'centers' van de nabijgelegen spoorwegdam tussen Antwerpen-Centraal en Berchem die, niet toevallig, ook rond de eeuwwisseling van 1900 door Ernest Dieltiens ontworpen werden.



Op elke biechtstoel staan telkens twee Bijbelse figuren, enerzijds een die als zondaar voorgesteld is en anderzijds een met een voorbeeldfunctie die de weg naar barmhartigheid en verzoening aanduidt.

In de **noordbeuk** staan op de ene biechtstoel **Petrus** (die Jezus verloochende) met de haan aan de voeten ('Voor het kraaien van de haan zal je Mij driemaal verloochenen', Mt. 26:75) en **Jezus**, die hem meewarig-verzoenend aankijkt (foto).



Op de andere biechtstoel staat o.m. **Maria Egyptica**, die als boetedoening in de woestijn ging leven, met de drie broden die ze meenam en met een leeuw. Haar pendant is **Johannes de Doper** in lamsvacht die wijst op het lam ('zie het Lam Gods dat de zonde van de wereld wegneemt', Joh. 1:29).

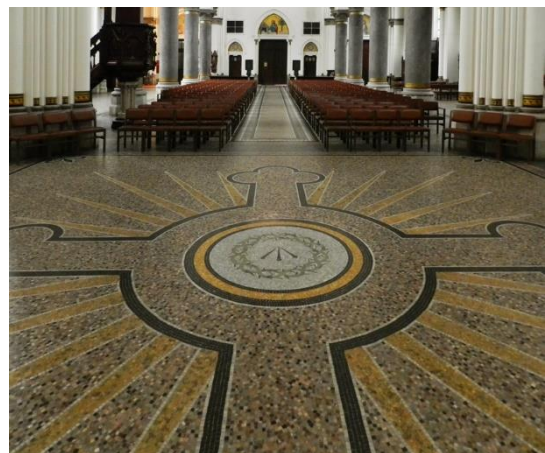
De twee biechtstoelen in de **zuidbeuk** zijn gelijkaardig opgebouwd. Op de oostelijke (foto) mijmert **Maria Magdalena** met de schedel in hand over zonde en sterfelijkheid. Haar tegenpool is een bisschop, **St.-Augustinus**, met het brandend hart, dat verwijst naar Christus' onvoorwaardelijke liefde.



Op de westelijke biechtstoel staat rechts een **vrouw** die net als Maria Magdalena met de schedel in de hand mijmert over het kwaad dat duidelijk aan haar voeten ligt in de vorm van een duivel. Aan haar rechterzijde houdt een **diaken** de palm van de overwinning op de zonde in de hand.

De wand- en vloerdecoraties

Speciale vermelding verdienen de fraaie **mozaïekvloeren** in 'verde piave' en 'siena-intenso'-marmer (resp. de groene en de goudgele steentjes) met florale tekeningen, ontworpen door de architect zelf en uitgevoerd vanaf 1904 door de firma Pelarin uit Molenbeek (Brussel). In de vloer van de viering ligt zeer toepasselijk de kruisvorm met in het centrum de drie kruisnagels, in een wit veld. Zij stellen het gekruisigde lichaam duidelijk tegenwoordig. De witte cirkel die alludeert op de grote witte hostie van de Mis biedt tevens een eucharistische interpretatie. Rondom waaieren gouden stralen alle richtingen uit.



Ook de **timpanen** (1904) boven de drie westelijke portalen zijn opgesmukt met mozaïektaferelen gerealiseerd door het Parijse huis J.D. Facchina. Elk Bijbels taferel wordt op de gouden achtergrond begeleid door een evangeliever: *Christus de Goede herder* ('Ik ben de goede herder die zijn leven geeft voor zijn schapen' Joh. 10:11) (foto), de Verrezen Heer ('Ik ben de verrijzenis en het leven' Joh. 11:25) en *Het doopsel van Jezus* door Johannes ('jullie moeten opnieuw geboren worden'; Joh. 3:7) en het symbolische paar ' α en Ω ' voor Christus ('Ik ben de Alfa en de Omega, Hij die is en die was en die komt' Apoc. 1:8).



Rond de ganse kerk zijn doorlopend **wandschilderingen** aangebracht.

De 10 schilderijen onder de bovenlichten bieden mooie geromantiseerde episodes uit het leven en het apostolaat van St.-Norbertus, o.m. de stichting van de Orde van Prémontré. Daarboven leest men in een lange doorlopende band de Latijnse tekst van het Onze Vader. De taferelen zijn naar een ontwerp van Jos Ratinckx in 1904 aangebracht door Tony van Os en Karel Van den Oever.



De glasramen

Zoals in verscheidene andere neogotische kerken in Antwerpen staan de grootse glasramen op naam van de befaamde kunstglazeniers van de 19^{de} eeuw.

De grote kunstglasramen in de dwarsbeuken werden in 1911/'12 vervaardigd door de internationaal gerenommeerde Brugse **glazenier Jules Dobbelaere**. Hoewel hij beïnvloed is door Baron Jean de Bethune (1821-1894), de grootmeester van de neogotische glazenierskunst, hanteert hij een bijzondere persoonlijke stijl die hier tot uiting komt.

Thematisch sluit enkel het glasraam van de noorderdwarsbeuk aan bij de naburige kapel, nl. die van het Heilig Hart van Jezus.

Het grote glasraam van de zuiderdwarsbeuk

Het **roosvenster** heeft de **Genadestoel** als thema, een voorstelling waarbij God de Vader, de Zoon en de H. Geest in één beeldvoorstelling worden verenigd. In het bovenste medaillon, in de hemel, staat God de Vader, gesymboliseerd door een hiëratisch figuur in rode mantel, gekroond met de tiara. Hij houdt de handen wijd open gespreid en laat de H. Geest, de zinnebeeldige duif in het medaillon ter hoogte van zijn borst, neerdalen.

God houdt ons (in het grote centrale medaillon) de Gekruisigde Christus voor, zijn Zoon: 'uit liefde voor jullie, mensen'. Volgens middeleeuwse traditie flankeren de zon- en de maanschijf de Gekruisigde. Het heil dat ten bate van de hele wereld uit dit liefdesoffer voortkomt wordt - Christus, bron van genade - wordt hier geheel onderaan verzinnebeeld door de combinatie van een kelk (die traditioneel op een Calvarietafereel Jezus' bloed opvangt) en de vier paradijsstromen (uit de *Apocalyps*) die uit de beker voortvloeien. Christus wordt in de vier overige medaillons omringd door de gevleugelde symbolen van de vier evangelisten, die Hem met hun eigen evangeliegetuigenis eren en Hem aan de wereld hebben doen kennen.



Daaronder, in de vierpassen die de lancetten bekronen, wordt het thema van Jezus' liefdesoffer verder uitgewerkt in twee **prefiguraties van het Oude Testament**. Links, **het offer van Abraham** die - vanuit de heidense offergedachte - bereid was zijn (enige) zoon Isaac te offeren om God welgevallig te zijn. Rechts: **Mozes en de koperen slang**, d.i. die het (Joodse) volk van God geneest van venijnige slangenbeten, door hen te laten opkijken naar de koperen slang die als medicijn hoog verheven op een stok hangt.

Daaronder, in de spits van de 4 lancetramen, zijn er de zgn. **lijdenswerktuigen**. Van links naar rechts zien we 1) de geselkolom, 2) de tuniek (waar de soldaten om hadden gedubbeld, omdat ze geweven was uit één stuk), 3) de 3 kruisnagels en evenzoveel dobbelstenen, 4) het kruis.

Op het 4^{de} register van elk lancetraam wordt deze reeks lijdenswerktuigen verdergezet met 1) de kelk van het Laatste Avondmaal (bij zijn doodstrijd in de Hof van Olijven voor Jezus het symbool voor zijn

lijden), 2) de doornenkroon, 3) de spons met zure wijn op een stok, en 4) de lans waarmee Jezus doorboord werd (om te controleren of Hij terdege gestorven was).



De vier **banen van de lancetramen** tonen 8 taferelen die verband houden met legende rondom het Heilig Kruis, zoals verhaald in de *Legenda Aurea* (Gulden Legendes) van Jacobus de Voragine († 1298) bij de feesten van de Kruisvinding (3 mei) en de Kruisverheffing (14 september). Het hoofdpersonage is de heilige Helena (ca. 248 – ca. 329), de moeder van keizer Constantijn die zich tot het christendom bekeerde, pelgrimeerde nog op gevorderde leeftijd, in 324, naar het Heilig Land. Twee jaar later, in 326, verleende Constantijn haar de titel van 'Keizerin'. We lezen de 8 scènes als een doorlopend verhaal, van links naar rechts, en telkens van onder naar boven.

1^{ste} baan

1^{ste} tafereel (onder). Ter voorbereiding van de beslissende veldslag tegen Maxentius bij de Milviusbrug heeft Constantijn zijn leger een tentenkamp laten opslagen (op de achtergrond). Te midden daarvan ligt Constantijn in zijn eigen, bewaakte, leger tent te slapen; zijn helm en schild liggen naast hem, op een tafeltje staat een drinkbeker met een schenkan. In een droom krijgt Constantijn een verschijning van Christus met zijn kruis waarmee het visioen geduid wordt dat Constantijn de nacht ervoor ontvangen had, nl. een kruis met als mededeling “dankzij dit teken zal je overwinnen” (het gevleugelde ‘in hoc signo vinces’). Het teken van het kruis zou hem mét de overwinning in 306 de keizerstitel opleveren.

2^{de} tafereel (boven). Helena - voortaan herkenbaar aan haar kroon en een blauwe mantel - ziet smekend biddend haar

zoon Constantijn ten strijde optrekken. Niet enkel wordt zijn leger begeleid met een kruisbanier, zelfs de beroemde Romeinse adelaar op de legerstandaard is vervangen door een verheerlijkt kruis (nog in de oorspronkelijke historische T-vorm).

2^{de} baan

3^{de} tafereel (onder). Begeleid door een groep arbeiders met graafgerei, vertrekt Helena naar het Heilig Land op zoek naar het kruis van Christus.

4^{de} tafereel (boven). Helena beveelt de Venustempel die te Jeruzalem opzettelijk was gebouwd boven de plek waar het kruis begraven lag, af te breken. Het opzet van die tempel bestond er juist in om de christen pelgrims tegelijkertijd Venus te doen vereren, reden waarom zij wegbleven en de plaats van het Heilig Kruis in de vergetelheid geraakte. Met volle overtuiging wordt het afgodsbeeld van Venus verbrijzeld.

3^{de} baan

5^{de} tafereel (onder). Bij de vinding van het kruis vindt men ook de kruisen van de twee boosdoeners die samen met Jezus gekruisigd waren, waardoor de vraag rijst welke van de drie nu het ware kruis is.

6^{de} tafereel (boven). Wanneer men een dode met elk van de drie kruisen in aanraking brengt en die pas bij het derde kruis terug tot leven komt, is het echte kruis van Jezus ‘gevonden’.

4^{de} baan

7^{de} tafereel (onder). De Byzantijnse keizer Heraclius, anno 615, wil (een deel van) Jezus' kruis (bewaard als relik in Constantinopel) eigenhandig van de Olijfberg naar Jeruzalem dragen, maar de poort waar-

door eens Jezus het kruis naar de Calvarieberg gedragen heeft, geraakt geblokkeerd door plots instortende stenen. Een engel meldt hem dat niemand in koninklijke waardigheid door de poort kan waardoor eens 'de koning van de hemelen naar zijn lijden ging'.

8^{ste} en laatste tafereel (boven). Huilend ontdoet de keizer zich van zijn waardigheidssteken. Hij gaat dan blootsvoets, ontkleed tot op zijn (onder)hemd. De poort gaat automatisch open voor de nederige keizer. Ofschoon niet geëxpliciteerd in de legende, heeft hij ook de keizerskroon afgelegd, want had Jezus niet enkel een kroon van doornen gedragen?

En net zoals ook onderaan op het glasraam van de tegenoverliggende dwarsbeuk moeten **de bustes van naamheiligen** hier de herinnering aan (verwanten van) de schenkers oproepen: Henricus en Helena (1^{ste} baan), Remigius en Alfonsius (2^{de} baan), Jezus' moeder Maria en de heilige paus Marcellus (3^{de} baan) en in de meest rechtse baan Carolus Borromeus en Willelmus.

Het eerste paar vertegenwoordigt de schenkers van het glasraam, zoals ook door het onderschrift vermeld: "dono dederunt / Henr. Pauwels et H. de Langle // conjuges A° Dni MCMIX" (Ten geschenke gegeven door het echtpaar Hendrik Pauwels en Helena de Langle in het jaar des Heren 1909). Blijkbaar ligt de voornaam van de echtgenote, Helena, mee ten grondslag aan de thematische uitwerking van dit glasraam. De heilige Helena staat immers niet enkel in de rij van heiligen, maar zij vormt het hoofdpersonage van de legende over de vinding van het Heilig Kruis, die centraal staat, geflankeerd door twee legendes met een keizer als hoofdpersonage, de een die haar verhaal voorafgaat, de ander die er drie eeuwen later op volgt.

In de **zijbeuken** bevinden zich kleinere glasramen gemaakt door de befaamde Antwerpse glazenier **Eugeen Yoors** (1850-1910), met een voorstelling van St.-Franciscus van Assisi (noordkant) en van de heilige Theresia van Avilla (zuidkant).

Beelden en schilderijen



Aan noordelijke en zuidelijke muren van de dwarsbeuk is een witstenen **kruisweg** gebeeldhouwd, werk uit 1904 van Jan Gerrits (die datzelfde jaar ook het hoogaltaar beitelde).

In de zijbeuken zijn de beelden opgesteld van de heiligen Joachim, Anna, Jozef, Gerardus en de populaire Antonius van Padua (foto) van de hand van Jules Weyns (Merksem 1849 - Antwerpen 1930).



De al bijna even populaire heilige Theresia van Lisieux, alias van het Kind Jezus, is van de Borgerhoutse kunstenaar Rik Sauter (Stabroek 1885-Berchem 1952).

Het gedachtenismonument voor de gesneuvelden van WO I

Hoewel Zurenborg zwaar getroffen wordt in de Eerste Wereldoorlog door de beschieting op Antwerpen van 7 oktober 1914 komt de kerk zelf er redelijk ongeschonden door. Op ordonnantie van kardinaal Mercier wordt in elke kerk van zijn bisdom een monument ter nagedachtenis aan de slachtoffers van de oorlog een monument opgericht. Het ingelijste reliëf, vervaardigd door Bruno Gerrits, wordt achteraan in de kerk in de eikenhouten lambrisering ingepast en op 25 mei 1924 wordt ingewijd. De begeleidende tekst drukt het opzet van de kardinaal uit: de offerbereidheid van de soldaten uit liefde voor het vaderland blijvend in herinnering te houden: is een citaat uit Jezus Sirach (Eccl. 39:13): *'Hun naam is in eer van geslacht tot geslacht'*. De engel legt duidelijk een verband met het offer van Christus door met de ene hand de dode soldaat te ondersteunen en met de andere te wijzen naar het kruis in de hemel.



Bij het betreden van de kerk valt onmiddellijk het grote schilderij (453 x 275) op tegen de zuidwand (boven het monument voor de gesneuvelden uit de Eerste Wereldoorlog). Sinds 2011 is het geres taureerde **doek** een blikvanger. **De marteldood van de heilige Stefanus** is een niet gesigneerd 19^{de}-eeuws werk, waarschijnlijk omstreeks 1830, dat mogelijk als altaarstuk werd geconcipieerd. Volgens de coördinator van het restauratieproject zou de schilder zich hebben laten inspireren door de Bolognese barokschilder Annibale Caracci (1560-1609).

Over het schilderij is verder niets bekend, ook niet hoe het ooit in de kerk terecht kwam.

Het **schilderij St.-Rita** achteraan in de kerk past in de populaire devotie voor deze 14^{de}-eeuwse heilige in de 20^{ste} eeuw.

Tot slot: feestelijke orgelklanken

Men had oorspronkelijk gepland het Anneessensorgel dat opgesteld stond in de Kapel van O.-L.-Vrouw van Altijddurende Bijstand vóór de bouw van de huidige kerk ook in deze nieuwe kerk te gebruiken. Wat er gebeurd is na de demontering en de opslag van het orgel bij de orgelbouwer blijft onduidelijk.

Zeker is dat in 1908, vier jaar na haar inwijding, de Sint-Norbertuskerk het **François-Bernard Loretorgel** overkoopt van de Antwerpse Sint-Willibrorduskerk. Dit mechanische orgel was daar reeds sinds 1849, of misschien nog vroeger, aanwezig. Bij de afbraak van deze 17^{de}-eeuwse kerk wordt het orgel eerst in de nieuwe neogotische Willibrorduskerk opgesteld, maar in 1908 reeds verkocht aan de Sint-Norbertusparochie.

François-Bernard Loret stamt uit een befaamd Dendermonds orgelbouwersgeslacht. Hij heeft niet minder dan 300 orgels op zijn naam staan in België, Nederland en Peru.

In 1924 restaureert Jos Stevens uit Duffel het mechanisme. Hij breidt niet alleen het pijpwerk uit maar plaatst ook een tweede klavier en een pneumatische tractuur. De oude orgelkast wordt geïntegreerd in het nieuwe houtwerk en heeft een stijlvolle look.



Het Loret-Stevens-orgel is gebouwd volgens de Frans-symfonische orgelbouwstijl. Het is met zijn 1113 pijpen weliswaar een bescheiden instrument in zijn stijl, doch daarom niet minder interessant. Deze stijl is overgewaaid via de Franse orgelbouwer Aristide Cavaillé Coll (1811-1892). In tegenstelling tot de barokke orgels waarbij de helderheid en het duidelijk overbrengen van de polyfonie de hoofdzaak vormen, wordt in de Franse romantiek de nadruk gelegd op het orgel als symfonisch instrument. Men gaat namelijk de orgels o.a. voorzien van de nodige strijkregisters, tongwerken en een zwelkast, waardoor de organist het instrument dynamischer (crescendo, decrescendo) kan bedienen.

In 1994 wordt het orgel voorzien van nieuwe klavieren met een mechanische veerspanning en een elektro-pneumatische tractuur. In 1998-'99 wordt het integrale pijpwerk gerestaureerd en opnieuw geïntoneerd. Al deze werken werden toevertrouwd aan orgelbouwer Leopold Lombaerts uit Meerbeke (Ninove). Het originele pijpwerk van Loret is behouden en volledig geïntegreerd in het nieuwe.

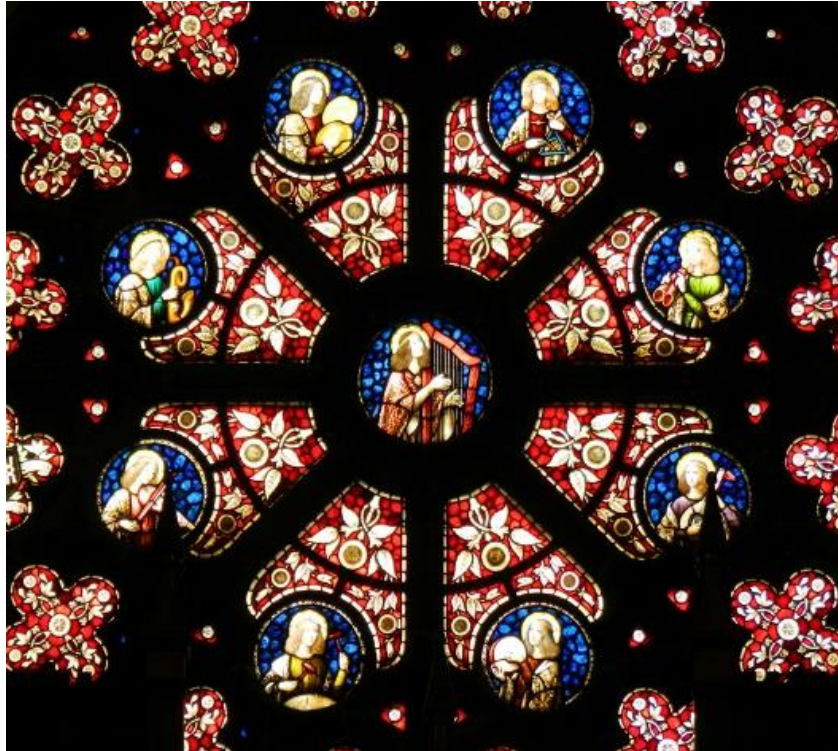
Het Muziekcentrum-Zurenborg organiseert geregeld concerten in het kader van de 'Internationale Orgelcyclus'. muziekcentrum-zurenborg@hotmail.com
In 2001 krijgt het orgel zijn huidige uitzicht met een kwartiereiken orgelkast volledig in de stijl van de bouwperiode van het orgel en in harmonie met het houtwerk in de kerk.



Antwerpen, Sint-Norbertuskerk

Het grote **roosvenster** in de westgevel, bij het orgel, is een schenking van Baron Alphonse van de Put, medestichter van de Société, in 1924 uitgevoerd door de Brusselse schilder- en glasraamkunstenaar **Edward Steyaert** die ook opvallend mooie ramen maakte voor de Sint-Amanduskerk. De musicerende engelen op het raam sluiten mooi aan bij het orgel waarvan de kast in een aangepaste vormgeving het roosvenster onderbouwt. De engelen, te beginnen vanaf het uur 1, houden: 1) een triangel, 2) een dubbelfluit, 3) luit, 4) een trom of tamboerijn, 5) grote trom, 6) vedel, 7) hoorn, 8) cymbaal.

In de vierpas op ongeveer 8 uur vinden we een wapenschild (dat moet doorgaan voor dat) van de schenker met de spreuk '*Honor virtutis corona*' (De eer is de bekroning voor de deugd).



Vooraan op de balustrade van het doksaal nodigt de liedtekst ons uit om God de Heer te loven met harp en citer, Hem te loven met snaren en fluit: '*Laudate Dominum in psalterio et cithara: laudate eum in chordis et organo*'.
(Ps. 150:3-4)

BIBLIOGRAFIE

Bart Geurden, *St.-Norbertuskerk 1904-2004*.

Stad Antwerpen, Dienst voor Werken, *Sint -Norbertuskerk in herstel, jaarverslag 1976*.

Fotorepertorium Provincie Antwerpen

users.telenet.be/adagio/gesch.htm

COLOFON

Tekst: Rudi Mannaerts en Jan Vanes

Foto's: Jan Vanes

Tekening kerk: <http://users.telenet.be/adagio/gesch.htm>